

Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában¹

A Magyar Királyság kulturális és oktatási intézményi rendszere a 16. század elejére szerkezetében megegyezett a nyugat-európai királyságokéval. Az egyházi – világi és szerzetesi egyházak egyaránt – intézmények mellett az egyes főurak udvarai éppen úgy művelődési központként működtek, ahogy a városok tanácsai által fenntartott, de a működtetésében mindig az egyházra bízott humanista iskolák is. Fontos kiemelni azt, hogy nem csupán a szabad királyi városokban beszélhetünk az oktatás világiasodásáról, hanem mezővárosi példát is tudunk említeni. Ez utóbbi azért fontos, mert jelzi, a főúri mecénatúra működését – hiszen a mezővárosokban a környék tulajdonosa, a főúr jelentős befolyással

* Monok István (Zalamerenye, 1956) irodalom-, és művészettörténész, könyvtáros, egyetemi tanár. Felsőfokú tanulmányait a József Attila Tudományegyetemen és az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen végezte. Egyetemi tanulmányai befejezésétől folyamatosan oktatott a Szegedi Tudományegyetemen: régi magyar irodalomtörténetet, török kori történelmet, művelődéstörténetet. 1989-ben megszervezte a szegedi könyvtáros képzést, 1996-ban megalapította a Művelődéstörténeti Intézetet. 2008-ban Egerben, 2010-ben Szegeden megalapította a kulturális örökség tanulmányok képzést. Meghívott professzor volt Párizsban három nagy iskolában is (École normale supérieure, École pratiques des hautes études és École nationale des chartres a Sorbonne-on), a Bolognai, a Jyväskyläi, a Kolozsvári és az Erlangeni Egyetemeken, de tartott órákat Bécsben is. Forrásszinten több évtizeden át kutatta a magyarországi és erdélyi kora újkori olvasmány-, és könyvtártörténetet. Közel húsz könyvsorozatot alapított, többnek ma is szerkesztője. A Magyar Könyvszemle főszerkesztője, de részt vesz további öt folyóirat szerkesztésében, illetve további öt nemzetközi lapban is. Az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója 1999 és 2009 közt volt. Ma az MTA Könyvtár, Levéltár és Információs Központ főigazgatója. A Magyar Elektronikus Könyvtár – amely könyvtárosok öntevékenysége alapján jött létre – a nemzeti könyvtár részévé tette, ma a MEK Egyesület elnöke. Az Akadémián, vezetésével létrejött az ország legnagyobb digitális tudományos könyvtára (REAL). Tagja több nagy könyvtár tudományos tanácsának: Strasbourg, Vatikán, Moszkva, Martin, Kolozsvár, számos európai könyvtári bizottságnak.

¹ A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen című projekt támogatja.

bírt –, és ennek a mohácsi csatavesztés, vagyis a középkori Magyar Királyság összeomlása után különös jelentősége volt. A királyi udvar hiánya miatt – hiszen az Prágában, illetve Bécsben volt – ugyanis az arisztokrata családokon múlt, hogy a magyar művelődés milyen arculatú lesz. Lesznek-e működő intézményei, iskolák, könyvtárak, nyomdák, vagy sem.

A minket most érdeklő évszázadban – azért is, mert a mohácsi csatában jelentős számú arisztokrata és főpap esett el – a legbefolyásosabb családok tagjai protestánsok voltak. A Bánffy, a Nádasdy, a Batthyány, a Révai, a Forgách, a Thurzó stb. családok a 17. század elejére vagy kihaltak fiúágon (mint a Bánffyak), vagy a családfők rekatolizáltak. A 17. század elején *homo novus*ként a politikai, és a kulturális közéletbe lépők pedig már katolikusként lettek arisztokraták (az Esterházy család például). Nem jelenti ez azt, hogy a 16. században nem volt katolikus arisztokrata család, a Pálffyak például ilyenek. Erdélyben az uralkodók nagyobb részt katolikusok maradtak (Szapolyai János, illetve a Báthoryak), de volt unitárius fejedelem (János Zsigmond), majd kálvinista is (Rákóczi Zsigmond, Bethlen Gábor). Az erdélyi előkelő családok közül azonban többen kálvinisták lettek vagy éppen unitáriusok. A szabad királyi, többségükben német lakosságú városok egyöntetűen a lutheránus vallásra tértek át a 16. század második harmada folyamán.

Ezeket a tényeket azért tartottam fontosnak megemlíteni, hogy lássuk: az oktatási és a művelődési intézményi rendszer alapítói, fenntartói, mecénásai jelentős mértékben protestánsok voltak.² Így, amikor a korszak nyomdai termésének tematikus összetételét vizsgáljuk, ezt nem szabad elfeledni. Hasonló befolyással bírtak az iskolai könyvtárak gazdagítására is. Ha csak örököltak is könyveket, azok a könyvek javarészt ugyancsak protestáns szelleműek voltak.

Az ellentételezése ennek a protestáns túlsúlynak nem volt meg a katolikus oldalon akkor sem, ha maguk mögött tudhatták a Habsburg-udvar támogatását. Az egyház világi hierarchiája összeomlott, a szerzetesrendek elnéptelenedtek. Az 1560-ban a Magyar Királyságba települő jezsuita rend is csak a 17. század elejétől tudott komolyabb iskolák szervezésével lendületet adni, hátteret biztosítani a meginduló rekatolizációs törekvéseknek.

A protestáns iskolák könyvtárainak anyagát három forráscsoport figyelembevételével jellemezhetjük. Ismerjük a korszakban megjelent könyvek bibliog-

² A 16. század magyarországi művelődéstörténete udvarok sorának a története. Vö. Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Akadémiai Kiadó, Budapest 1953 (2. kiadás: Gondolat, Budapest 1957.)

ráfiáját, és feltehetjük, hogy a helyi, iskolai kiadványok megtalálhatóak voltak ezekben az iskolákban. A második csoport a ma is kézbe vehető könyveké, amelyekben számos kéziratos bejegyzést olvashatunk. Egyes iskolák tulajdonosi bejegyzését, illetve ezen túlmenően a könyvek használatára vonatkozó információkat. A harmadik csoport a statisztikai elemzést teszi lehetővé, hiszen az 1517 és 1617 közötti időszakból 245 könyvjegyzék maradt ránk levéltári dokumentumként, az 1618 és 1626 (a mohácsi csata centenáriuma) közöttől további 66. Ezeken a könyvjegyzékeken minimum öt, maximum 3600 könyvtelt említenek. Ezeken túlmenően számos olyan dokumentumot ismerünk (hagyatéki összeírások, végrendeletek, missilis levelek stb.), ahol a tulajdonosnak egy, maximum négy könyvét említi, csak ezeket nem tartjuk könyvjegyzéknek.³ Információértékük azonban jelentős lehet. Csak egyetlen példa: feltűnő, hogy az erdélyi Beszterce város polgári hagyatékaiban – a könyvjegyzékeken, de az elszórt adatok szerint is – a legtöbb polgárnak volt egy Terentiusa. Nem tudunk másra gondolni, mint arra, hogy a helyi iskolában a latintanár alapvetően Terentius-példaszövegeket használt az oktatásban.⁴

A legfontosabb források természetesen az iskolai könyvtárak összeírásai. Ilyen sajnálatosan kevés van. Figyelembe veendőnek tartom azonban a városi könyvtárak katalógusait is. Ebből sincsen sok, de azt gondolom, hogy analógia-ként használhatóak egy-egy város iskolája szellemi arculata jellemzéséhez. Kőszeg talán a legjobb példa. 1535-ből fennmaradt egy kis összeírás, amely 10 könyvet említ, és a katolikus plébánián elhelyezett könyveket sorolja, amelyek „zur gemeinen Nutz” őriztettek. 1614-ből maradt ránk a második ismert összeírás, immár „im Pfarhoff geïnvertiert worden ... zue gemeiner Stadt Günss Bibliothekh gehörig”.⁵ A 177 könyv közt felismerhetően megmaradtak a régi, a

³ A program beszámolója, a megjelent könyvek felsorolásával: Monok István: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmérleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről. In: „Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza-émlékkönyv. Hegyi Ádám – Simon Melinda (szerk.), Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged 2008 (Habent sua fata libelli IV.) 23–43. A könyvjegyzékek adatbázisa: <http://koraujkor.ek.szte.hu/lectio/koraujkor?p=0> (Megnyitva: 2018. május. 16)

⁴ Erdélyi könyvesházak IV/1–2. – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. OSZK, Budapest 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1–2.), Beszterce: 3–155.

⁵ Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös. Scriptum,

protestáns reformáció előtti könyvek, aztán a 16. század első felének humanista szövegkiadásai következnek. Ilyen Erasmusnak az emberi butaságot ostorozó írása, sok Philipp Melanchthon-mű, és rendre a protestáns generációk művei, Martin Luthertől, Johannes Bugenhagenen át a wittenbergi ortodox és a heidelbergi toleránsabb teológusokig. Viszonylag kevés a polemikus irodalom, akár a katolikusokkal folytatott, akár a protestáns szellemi irányzatok közti vitákat tekintjük. (A következő összeírás már 1660-ból való,⁶ megerősíti a képet: Kőszeg polgárai, így vélhetőleg iskola is, a szász filippizmus, és a heidelbergi irénizmus hatása alatt maradtak meg lutheránusoknak.)

Vannak iskolák, amelyek könyveiről csak részinformációkkal bírunk. Így a könyvanyag változásait nem tudjuk nyomon követni. Össze tudjuk azonban hasonlítani a képet más, korabeli iskolákkal, ahonnan ismerjük a könyvtár teljes összeírását, vagy, mint a németújvári iskola esetében, nagyobb számú könyv maradt meg a könyvtárból (utóbbi helyről például több mint 1000).

Ha például a trencsényi evangélikus iskolát tekintjük, egyetlen forrásunk annak az adománynak az összeírása, amelyet 1588-ban Forgách Imrétől (?–1599) kaptak.⁷ Nem kevés, 171 könyv. Láthatóan jó érzékkel kiválasztott könyvanyag. A teljes ókori szövegtörzset, némely szöveg több kiadásban. Ráadásul nem régi kiadásokról van szó (a jegyzék szerencsére kitér a kiadás helyére és évére is). 1550 és 1585 közti könyvekről van szó. Nagyszámú Arisztotelész-kiadás, sok kommentár, a legtöbb Augustinus Nyphustól (Agostino Nifo, 1473–1538), de van Aquinói Szent Tamástól is Arisztotelész-magyarázat. Stagiritára 68 könyvet számolhatunk meg a kis gyűjteményben. Erős kétségeim vannak afelől, hogy ezt a részletes elemzésekre is alapot nyújtó könyvanyagot az oktatásban használták volna. Sokkal inkább a tanárok felkészülésében, illetve a város, a környék lelkészeinek olvasmányai lehettek. A trencsényi könyvtár erős a kortörténetben is: a császárokkal, főleg V. Károllyal kapcsolatban. Erős Erasmus jelenléte, és a vele kortárs humanistáké. Dialektika, retorika, grammatika. Még nem a Petrus Ramus utáni felfogásban, vagyis, annak ellenére, hogy közel kortárs kiadások, az új dialektika és logika még nem érte el Trencsényt 1588-ban. Kevés a

Szeged 1996. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.) 31. (1535); 34–39. (1614)

⁶ Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns) ... i. m. 58–68. (1660)

⁷ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szerk.: Monok István. Scriptum, Szeged 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) 3–9.

teológia, van persze Luther, Melanchthon (a humanista és a teológus is), de vannak orvosi munkák vagy éppen csillagászat, a világkép tágítására.

Ehhez képest az a könyvtár, amelyet Besztercebánya város ajándékozott a lutheránus iskolának 1600 körül, elavultnak mondható.⁸ A helyi városi könyvtár állományát selejtezték, és adták az iskolának: „Libri in publica libraria exules scholastici”.⁹ Kiváló antik és középkori szerzők, sok a 15. századi köztük, és – ugyan nem jegyezték fel a kiadások évét – láthatóan ősnymtatványokról van szó, vagy korai 16. századi nyomtatványokról. Sok a katolikus teológiai mű, és nem kevés a személyes vallásosság körébe utalható, a *devotio moderna* irodalmára emlékeztető szöveg (Szent Ágoston vallomásai, vagy éppen az *Imitatio Christi*). Az *In publica libraria scholae (!) Ecclesiastica* címmel összeírt részben feltűnően sok a középkori egyházatya, vagyis ez is régibb kiadásokat takar. Magyarázhatjuk gyakorlatias szemmel a jelenséget: a nyilvános városi könyvtár, a nem használt könyveit elhelyezte az iskolában, és nincsen információnk arról, hogy ezeket milyen formában használták. Lehet természetesen az is, hogy az iskola tanárai tudták ezeket hasznosítani, főleg, a lutheri protestantizmussal összhangban álló lelkeségi irodalmat, annak forrásait tekintve.

Mielőtt a két leginkább dokumentált iskolai könyvtárra térek, meg kell említenem a löcsei középkori könyvtárat is.¹⁰ A Szepesség 24 plébániája közös

⁸ Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750. Sajtó alá rend. Viliam Čičaj – Keveházi Katalin – Monok István – Viskolcz Noémi. Szerk.: Monok István. OSZK–Scriptum, Budapest–Szeged 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.) 13–16.

⁹ Vö. Monok István: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Kecskeméti Gábor (szerk.): *Tarnai Andor-émlékkönyv*. MTA ITI, Budapest 1996, 181–187.

¹⁰ Holik, Florian: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. In: *Ungarische Jahrbücher*, 2(1923) (Berlin-Leipzig) 383–399.; Eva Selecká Márza: A Középkori Lőcsei Könyvtár. Szerk., előszó Monok István. Scriptum, Szeged, 1997 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII.); Vizkelety András: Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken. In: *Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*. Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter. Hrsg. von Nathalie Kruppa. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 2008, 327–338.; vö. Monok István: A könyvtárak nyilvánossága a 16–18. században. In: *Tudomány és kutatás a 240. éves Klimó Könyvtárban*. A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai. Szerk.: Dezső Krisztina – Molnár Dávid – Schmelcz-Pohánka Éva, Pécs 2016 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 13.) 13–23.

könyvtárat hozott létre a 14. század végétől kezdődően a (*confraternitas*) mozgalom mentén. A Lőcsén a Szent Jakab-templomhoz épült könyvtárban két évszázadon keresztül gyarapították a könyvtárat. A legjelentősebb könyvanyag a 15–16. század fordulóján került ide erős humanista jelleggel. A kortárs európai szellemi áramlatok, a teológiai és a filozófiai iskolák képviselői naprakészen voltak jelen. Johann Henckel (1481–1539) kiváló humanista felkészültséggel irányította a könyvtár anyagának összegyűjtését, patrónusainak (Georg Lewdeschi és Thurzó Zsigmond (1465?–1512) is hasonló volt az olvasmányizlése és igénye. Amikor a város protestáns többségű lett, nem akadt olyan, aki felügyelte volna a könyvek gyarapítását. A 18. század végéről ismert katalógusuk arra utal, hogy a protestáns polgárság biztosan nem használta az itteni könyveket, főként nem a kéziratokat. A könyvek 90%-a ősnymtatvány, amelyek olvasása a 16–17. század fordulójától sok nehézséget okozhatott, hiszen a század közepétől már sehol nem nyomtattak az ősnymtatványoknál használt betűtípusokkal. A helyi iskola diáksága biztosan nem profitált a kiváló könyvanyag jelenlétéből, tanáraik azonban használták, erre utalnak a könyvek kézírásos bejegyzései. Lőcse esete tehát arra példa, amikor a reformáció előtti intézmény könyvtárát nem integrálták a protestáns iskola gyűjteményébe, hanem – feltehetőleg – külön könyvtárat hoztak létre. Ennek anyagát sajnos nem ismerjük.

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a két legnagyobb protestáns iskolai könyvtár a 16–17. század fordulóján a németújvári (Vas megye a Magyar Királyságban) és a brassói volt (Erdély). Utóbbit egy szabad királyi városban, a város protestánssá lett plébánosa, a humanista Johann Honter (1498–1549) alapította,¹¹ míg Németújvár mezőváros volt a Batthyány család birtokán.¹² Az alapító főúr, a humanista műveltségű, franciás ízlésű, Párizsban tanult arisztokrata Batthyány Boldizsár (1535/38–1590) volt.¹³ Előbbi (Brassó) egyértelműen lutheránus, míg utóbbinak (Németújvár) a legismertebb tanára az a Beythe István (1532–1612) volt, akinek vezetésével létrejött a Dunántúli Református Egy-

¹¹ Binder, Ludwig, Johannes Honterus, Schriften, Briefe, Zeugnisse, durchgesehen, hrsg. v. Gernot Nussbächer, Kriterion, Bukarest, 1996; Nussbächer, Gernot, Beiträge zur Honterus-Forschung. I. Band: 1966–1989, II. Band: 1989–2004, III. Band: 2004–2010, Aldus Verlag, Kronstadt 2003, 2005, 2010.

¹² Magyar, Arnold: Güssing. Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation. Selbstverlag OFM, Graz 1976.

¹³ Monok István: *Batthyány Boldizsár, a franciás*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXIX. Ötvös Péter Festschrift. Szeged 2006, 185–198.

házkerület, vagyis a helvét hitvallásúak egyházszerkezileg is elkülönültek a lutheránus, ágostai hitvallásúaktól.¹⁴ Ez már az alapító fia, Batthyány Ferenc (1577–1629) családfősege idején történt. Feltevésem az, hogy a németújvári protestáns iskola könyvanyaga, annak használata nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a terület lelkészeinek egy része szakított a lutheránus hagyománnyal, és az ortodoxsá váló egyházból kilépve egy irénikus szellemiségtől nem távol álló helvét hitvallású egyházat hoztak létre.

Fontos megemlíteni, hogy mindkét városban működött nyomda is.¹⁵ Brassóban éppen maga Johann Honter alapította, és iskolai könyvek kiadására helyezte a hangsúlyt. Ő maga 28 ókori auktortól adott ki szöveget, *ad usum delphini*. Ugyanakkor kutatott ismeretlen ókori szövegek után, talált is. Neki köszönhető Pseudo-Nilus *Kephalia* című munkájának *editio princeps*.¹⁶ Németújváron a vándor nyomdász, Johann Mannel (Johannes Manlius, ?–1604/1605)¹⁷ adott ki könyveket, szolgálva ezzel a Batthyány-udvar tudósait, mint például Carolus Clusium, a botanikust vagy éppen Beythe Istvánt és fiát, Andrást (1564–1599), aki ugyancsak botanikai könyvet is összeállított. Mindkét nyomdában megjelentek a lutheránus vallás alapvető iratai, Catechismus, Agenda, Brassóban az erdélyi evangélikusság Kirchenordnungja is, vallási tanítások a gyónásról, az imádságokról, illetve a helyi lelkészek beszédgyűjteményei. Németújváron a helvét hitvallás elfogadása után annak katekizmusa is napvilágot látott. Ugyanitt az oktatással kapcsolatosan fontos, latin nyelvű munka is kijött Manlius sajtója alól, Nikodemus Frischlinus *De ratione instituendi puerum* című munkája, ami lényegében a latin és a görög nyelv oktatási módszertana.

A brassói iskola könyvtárának első katalógusa 1575-ből maradt ránk, és ettől kezdődően folyamatosan követhetőek az adományok, a rendszeres állományellenőrzések (1604, 1619, 1625, 1668) egészen 1689. április 21-ig, amikor a könyvtár egy tűzvészben lényegében megsemmisült. Az 1705. évi összeírás a 16.

¹⁴ Műveltségéről, teljes bibliográfiát közölve lásd: Zvara Edina: *A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. Szerk. és lektorálta Monok István. SZTE, HEH, Szeged–Budapest 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit IX.)

¹⁵ V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában 1473–1800*. Balassi, Budapest 1999.

¹⁶ Pseudo-Nilus: *Νεῖλου Μοναχου κεφαλαία – Thalasius: Αββα Θαλασσιου εκ της αγάπης και εγκρατείας κεφαλαίων*, Coronae, Johannes Honterus 1540 (RMNy 40.)

¹⁷ Borsa Gedeon: *Der Drucker und Buchhändler Joannes Manlius im Dienste der Südslawen*. In: *Studia Slavica Hungarica* XIV (1979), 63–69.

századi mennyiség egyharmadát jelzi, ezek nagyobb része is újabb beszerzés.¹⁸ Néhány kötetet a mai napig őriz a Johann Honter nevét viselő egyházi központ, illetve a Brassó város levéltárának könyvtára.

Németújvárról nem maradt ránk katalógus. Ugyanakkor csaknem valamennyi könyv megmaradt, azokat a rekatolizált főúr, az alapító Boldizsár unokája, Batthyány Ádám (1610–1659) az általa alapított ferences rendháznak adományozta, és a páterek ezeket a mai napig őrzik.¹⁹

Mindkét iskolai könyvtárnak vannak középkori „előzményei”. Valójában arról van szó, hogy a reformáció előtt ott élő szerzetesi közösségek könyvtárait nem semmisítették meg, a távozó szerzetesek nem vitték azokat magukkal, hanem a leendő protestáns iskola állományba vette őket. Brassóban, úgy tűnik, a 16. században, az egykori Domonkos- és klarissza anyagból is megmaradtak könyvek. Nehezen eldönthető ez – nem úgy, mint Németújváron –, hiszen csak az egykori katalógusban szereplő szerző neve, és a mű címe áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy vélemezzük, ezek nem új beszerzések, hanem a szerzetesi örökség. A művek mindenképpen a kései középkor szerzetesi közösségi olvasmányai közé illőek, a lelkiségi irodalom alapjai, egyházatyák művei (Szent Ágoston, Szent Bernát), illetve a *devotio moderna* irodalma. Azt is feltehetjük, hogy az újonnan alapított egyház vezetőinek első dolga nem éppen az ilyen könyvanyag újbóli beszerzése volt, tehát ezeket egyben kaphatták meg. Erre utal a viszonylag nagyszámú (66) kéziratos könyv is. Emellett, ahogy Verók Attila erre felhívja a figyelmet, a brassói, 1575-ös katalógusban ugyanazok a címek tűnnek el, mint a nagyszebeni 15. századi Szűz Mária-plébánia könyvtárának összeírásaiban, vagyis a Johann Honter elfoglalta brassói plébánia könyvtára is sejthető a későbbi iskola gyűjteményben.²⁰

¹⁸ Erdélyi könyvesházak IV. ... i. m. 526–698.

¹⁹ Tabernigg, Theodor OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing 1972. Manuskript; Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös. Band II: István Monok – Péter Ötvös – Edina Zvara: Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Red. von István Monok. Burgenländische Landesbibliothek, Eisenstadt 2004 (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.)

²⁰ Verók Attila: Der Bibliotheksbestandskatalog als historische Quelle für die Ideengeschichte? Realität, Schwierigkeiten, Perspektiven an einem Beispiel aus Siebenbürgen. In: *Ex oriente amicitia. Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*. Ed. par Claire Madl, István Monok. MTA KIK, Budapest 2017 (L'Europe en réseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Vol. VII.) 43–62.

Németújváron – ahogy említettem – maguk a könyvek vehetőek kézbe,²¹ vagyis az egykori tulajdonosi bejegyzések igazolják, hogy a brassóihoz hasonló tematikájú ősnymtatványok, kora 16. századi kiadások, és ott is a középkori kéziratok, az egykori németújvári ágostonos rendházból, illetve a Németújvárhoz közeli Monyorókerék pálos kolostorából valók. Ez a könyvanyag ma meglévőnél lényegesen nagyobb volt, azonban a Manlius-nyomda mellett működő könyvkötő műhelyben a kódexek egy részét elhasználták kötőanyagként.²² Ma is közel tíz folyóméter meglévő könyv őrzi ezeket a kódexlapokat, csakúgy, mint a Moszkvában előkerült, Batthyány Boldizsár bejegyzését őrző könyv vagy a kismartoni Esterházy hercegi könyvtár protestáns darabjai is,²³ amelyek, éppen a kötésnek köszönhetően azonosíthatóak mint németújvári provenienciájúak.

Fontos aláhúzni azt a tényt, hogy ez a könyvanyag a protestáns reformációtól nemhogy nem volt idegen, hanem egyenesen megkívánt volt ezeknek a műveknek az ismerete. A személyes vallásossági mozgalmak a reformáció előkészítői voltak, legalább Szent Ferenc rendalapításától kezdve. A 15. századi humanista törekvések ezt a személyes hitet tudatosították, és így, a két szellemiség együtt adta a lutheri gondolat alapját.

Lépünk azonban közelebb a könyvtárak tartalmi összetételének kérdéseire. Brassó zavarba ejtően szegény a teológiai művekben, még inkább furcsa, hogy a protestáns teológia mennyire szűk körű. Valóban iskolai könyvtár, grammatika, retorika, dialektika hangsúllyal, és minden ehhez képest pusztán kiegészítés: a jog, a történelem, a földrajz. Viszonylag erős a lexika, de nem feltűnően. A másik tény, amit magyaráznunk kell, az az, hogy alig van a könyvek közt német nyelvű. Magyar sincsen. Erdélyben, az állam hivatalos nyelve a magyar volt. Az autonóm német közösség a belső ügyeit németül intézte, fejtett, a 13. század óta kialakított írásbeli ügyintézési rendszerrel. A fejedelmi udvarral magyarul kommunikáltak csakúgy, mint a Kárpátok keleti és déli felén lévő moldvai és havasalföldi román vajdákkal (akiknek volt magyar nyelvű titkáruk, hiszen ők is magyarul leveleztek az erdélyi fejedelemmel).

Brassóban, tudjuk, a könyvtár többször sérült, tűzkár érte. Ennek is köszönhető, hogy az állomány összeírásai közül az 1575-ös a legnagyobb könyvtárat mutatja. 1575-ben 920 tételt sorolnak fel, 1625-ben, a folyamatos adományok és

²¹ Magyar Arnold: Das ehemalige Augustinerkloster von Güssing. In: *Burgenländische Heimatblätter* 35 (1973) 59–66.

²² Borsa Gedeon: *Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971. OSZK, Budapest 301–321.

²³ Zvara Edina: *Protestáns könyvek Esterházy Pál könyvtárában*. (előkészületben)

vásárlások ellenére is csak 740 címet, 1668-ban már csak 545-öt. A nagy tűzvész (1689) után fél évszázaddal (1705) már csak 315 könyvet írtak össze. A könyvanyag változását tehát elég nehéz követni, hiszen az adományozók – láthatóan – az iskolai könyvek hiányát igyekeztek mindig pótolni az éppen megesett pusztulás után. Azt mondhatjuk, hogy a jogvégzett Michel Weiss (1569–1612), a város bírása is csak ilyen munkákat adott, illetve jogi alapműveket 1608-ban (összesen 90 könyvet). Talán fontos kiemelni ebből az adományból Johannes Copernicus korszakalkotó művének meglétét. A lutheránus lelkész, Daniel Fronius (1579–1631) pedig halála előtt adott 109 kötetet (1630), kizárólag latin iskolai auktorokat, grammatika-, retorikakönyveket, néhány orvosi és történeti munkát. Mathias Spörer (1579–1635) tanácsos halálakor 25 tétellel gyarapította a könyvtárat, közismert lexikai munkák, jog, orvoslás, történelem, ókori szerzők.

A brassói iskolai könyvtárról tehát az a benyomásom, hogy már akkor sem volt modern, amikor Johann Honter megalapította az iskolát. Bár akkor az ókori szövegek kiadása, poéták, történeti munkák, a grammatika és a retorika alapjait jelentő szövegek még modern kiadásai álltak a polcokon. Feltűnő azonban, hogy Rotterdami Erasmus mindössze az *Adagiával*, az Újszövetségre, illetve annak részeire vonatkozó magyarázatokkal van jelen (összesen négy tétel). Nincsen Joachimus Vadianus vagy más bécsi humanista, de hiányoznak a leuveni klasszikusok is (Adrianus Barlandus, Petrus Nannius vagy az iskolai színjátszás módszerterának kidolgozói). Nincsen Johann Sturm, vagy a strasbourgiak közül valaki. Ludovicus Vives egyetlen könyve a *de veritate fidei christanae*, összekötve Jean Calvin *Institutiójával* (és ez az egyetlen Calvin-mű a könyvtárban). Még furcsább, hogy Martin Luther egy német nyelvű *Összes munkái* sorozattal van jelen, mellette két kötet a latin sorozatból. Philipp Melanchthon teljesen hiányzik, hiszen az *Opera omnia* két kötete (latin) mellett egyetlen német *Loci communes* szerepel a katalógusban. Sehol a híres iskolai könyvei, a grammatika, a fizika vagy a dialektika.

Az 1625. évi brassói összeírás tematikus csoportosításban sorolja fel a meglévő könyveket. A jogi könyvek túlsúlya látszik, nem adekvát mennyiségben egy iskolai könyvtárhoz mérten (75 kötet). Részletes kommentárirodalom a római jog nagyobb egységeihez, a pápai bullákhoz. Egyetlen német *Gesetz Buch* található itt, és 17. századi szerzőt nem tudok azonosítani a röviden leírt művek leírásában. A jogi könyvek kerülhettek ide a városi tanácsosok magánhagyatékaiból, illetve az sem elképzelhetetlen, hogy a városi tanács könyvtárából, időnként áthelyeztek az iskolai könyvtárba a napi joggyakorlatban már nem használatos könyveket.

A matematika–földrajz–asztronómia–aritmetika egyetlen csoport, 40 könyv. Főleg ókori és középkori szerzők latin kiadásai, egy német, Marcus Vitruvius Pollio építészeti alpműve (megvolt latinul is). Ebbe a csoportba soroltak egy *De re rustica* című könyvet is. Az orvosi művek számosak (47 tétel), latinok, és nagyrészt ókoriak, középkoriak, ami modernebb, az *Herbarium*. A filozófia 44 tétele sem modern, fele részben Szent Tamás és Arisztotelész és több Arisztotelész-kommentár. Van Platón is, a sztoikusokat Boethius képviseli, nincsen Seneca, vagy például semmi Justus Lipsius, aki Erdélyben nagyon népszerű volt egyébként. A költészet kizárólag ókori (23 könyv), a grammatika és lexika egyetlen csoport (35 tétel), nagyon erősen 15. századi olasz humanista szerzők, de van néhány 16. századi is. Az *oratores* 11 tétele csaknem kizárólag Cicero, illetve kommentárok az ő műveihez. A történelem 58 könyvvvel van jelen, csaknem kizárólag latin és görög ókori szerző. Kevés a 16. századi, Sebastian Münster és Johann Carion, vagyis olyan munkák, amelyek mindenütt megvoltak. A *Theologia et Patrum* teológia nagyon nagy csoport, 177 könyv. Ennek 80 %-a valamilyen egyházatya kiadása, láthatóan a Erasmus–Frobenius-féle sorozat. Külön szekció Nicolaus de Lyra bibliakommentárjai, és ebben a nagy csoportban vannak a bibliakiadások, illetve Luther *opera omnia* is (németül és latinul), emellett Calvin *Institutio*ja.

Összességében, a brassói lutheránus iskola könyvtáráról elmondható, hogy az alapítója, Johann Honter megőrzött minden olyan könyvet a város 15–16. századi szerzetesi, illetve templomkönyvtárából, amely a keze ügyébe került. Láthatóan az ő könyvtárával egészült ki az anyag, ezért a 16. század elejének humanista szövegkiadásai (ókori szerzők és az egyházatyák) jelentős helyet kaptak. Az ő halála után a gyarapítás nem volt gondos, nem irányult a modernebb iskolai könyvkiadás anyagra, vagy éppen az oktatáshoz kapcsolódó elméleti irodalomra. Nincsenek modern grammatikák, retorikák, dialektika-tankönyvek. A magánadományok is csak pótolták a több alkalommal tűzvész áldozatául esett könyvtár hiányait ugyancsak régibb, a 16. század első feléből származó könyvekkel. Feltehető, hogy – az előzőekben említett beszercebányai esethez hasonlóan – a városi tanács könyveinek nem használt részét az iskolai könyvtárnak adták át, ahogy újabb, régibb, templomi gyűjtemény is kerülhetett ide. Fontos, hogy a város helyi iskolai kiadványai rendre szerepelnek a könyvjegyzékeken, vagyis az iskola megkapta azokat.

A protestáns teológia hiánya érdekes, de nem meglepő akkor, ha arra gondolunk, a városi iskolai könyvtárban talán ezeknek nincsen is helyük. Azokat megőrizték a lelkészek, a tanárok, a magánkönyvtáraikban. A fennmaradt könyvjegy-

zékek, illetve a tulajdonosi bejegyzések alapján rekonstruált értelmiségi könyvtáraknak jegyzékei tanúsítják, hogy a város, illetve az erdélyi szászág értelmisége naprakészen követte az európai protestáns vitákat, kifejezetten ortodox lutheránus álláspontot vettek fel, ugyanakkor az olvasmányaikban jelentős mértékben jelen volt a szász filippizmus, majd a heidelbergi helvét hitvallású teológiai anyag is.

Nem tartozik a jelen dolgozat témájához e jelenség okainak a feltárása, de fontosnak tartom megállapítani, hogy a helyzet nagyban hasonlított ahhoz, amit Debrecen kapcsán megállapíthattunk. Debrecenben a város és a kálvinista egyház szoros kötelékben irányította a városlakók, vagyis a hívek – ne feledjük, 1713-ig Debrecenben nem kálvinista nem kaphatott polgárjogot, nem lehetett háza a városban – véleményét, szemléletét. Ha egy ifjú a város vagy az egyház támogatásával külföldre ment tanulni, reverzálist kértek tőle, hogy nem látogat más vallású egyetemeket, mint a helvét hitvallásúak. A debreceni neves és kiváló református kollégium könyvtárának anyaga is meglehetősen egyoldalú, egysíkú szemléletet engedett kialakítani azoknak, akik csupán ezt az anyagot használták. Debrecennel szemben Sárospatak református kollégiumának egy főúri család, a Rákóczi volt a patrónusa. A kollégium könyvtárába integrálták a család udvari könyvtárát is, benne a katolikus ág könyveivel. Vagyis a kollégium könyvtára lényegesen összetettebb volt, az ott olvasó fiatalok látóköre kirágult, szemlélete toleráns lett.²⁴ A Debrecen–Sárospatak-különbözőség használható analógia a Brassó–Németújvár-összehasonlításra is. Németújvár ugyanis ugyancsak egy főúri család, a Batthyányak mecénatúrájának köszönheti iskoláját, nyomdáját, majd a ferences rendházat is. A protestáns iskola két fő támogatója, Batthyány Boldizsár és fia két különböző szemléletű arisztokrata volt. Boldizsár maga is utazott, Párizsban volt, amikor a Szent Bertalan-éjen leöldösték a hugenottákat. Az életre szóló élmény hatása alatt folyamatosan figyelemmel kísérte a francia vallásháború eseményeit, fő könyvügynökei is hugenották voltak, André Wechel, majd Jean Aubry. De napi kapcsolatot ápolt a bécsi, a gráci kereskedőkkel is,

²⁴ Partiumi könyvesházak, 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. Szerk.: Monok István, Varga András. JATE, MTAK, Budapest–Szeged, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) 7–137. (Sárospatak); 139–324. (Debrecen); Vö. Monok István: Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon. In: *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus.* Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15. Szerk.: Farbak Péter, Kiss Réka. Budapest 2009, 42–46.

továbbá a velencei könyvpiacot is látókörukben tartották az udvar intézői. A 16. századi Magyar Királyság egyik legfontosabb, informális tudós körével is kapcsolatot tartott. Összekötője volt Oláh Mikós (1493–1568) és Istvánffy Miklós (1538–1615) generációjának, és az ő főpapi, arisztokrata és tudós köreiket vendégül látta Németújváron, ahogy Carolus Clusiust is. Ebbe a tudós körbe tartozott Radéczy István (?–1586), egri püspök, királyi helytartó, ennek patronáltja Nicasius Ellebodius (1535–1577) és Zsámboky János (1531–1584) is.²⁵ Mindez azért fontos, mert a helyi értelmiségiek és maga a főúr is állandó inspirációt nyertek ezen tudósok jelenlététől. Ők is ajándékoztak könyveket, de leginkább azok a lelkészek, tanárok, akik különböző területekről exulánsként érkeztek a Batthyány-birtokokra.²⁶

Batthyány Boldizsár idején a Karintiából és Stájerországból eltanácsolt protestánsok, a fia, Ferenc idején pedig a harmincéves háború elől menekülők érkeztek ide Csehországból, Sziléziából, Württembergből és Bajorországból. A Batthyány-birtokok falvai komoly felkészültségű lelkészeket nyertek ezzel, hiszen többen kaptak munkát a két főúrtól. Ferenc felesége, Lobkowitz Poppel Éva helvét hitvallású családban nevelkedett. Talán az ő hatása is megmutatkozott abban, hogy a Batthyány-udvar konfesszionálisan ebbe az irányba tolódott.²⁷ Az udvari lelkész, Beythe István, korának meghatározó lelkész egyénisége, maga is helvét hitvallású lett.

Az iskolai könyvtár Brassóra hasonlító vonásait már említettem – középkori intézményi örökség, korai humanizmus szövegei (ösnyomtatványok, 16. századi nyomtatványok –, de ettől eltekintve a könyvtár merőben más volt, mint a brasói.

Az iskolai tananyag modernsége folyamatosan biztosított volt minden oktatott tárgyat tekintve. Nem tudjuk ki ismerte fel, hogy a Magyar Királyság nyugati szegletében lévő, sok, a törökök elől menekült családot befogadó környék szegény sorsú lakosai nem hoztak magukkal az iskolába szónoklattani ismereteket. Ahogy a Leuveni Egyetemen a 16. században is a *pauperes* számára külön mód-

²⁵ Boross Klára: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikvajumtéményében. In: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei* XIII. Budapest 2007, 157–186.

²⁶ Monok István: Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. In: *Magyar Könyvszemle* 119 (2003), 205–211.

²⁷ Vö. Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. OSZK–Scriptum, Budapest–Szeged, 2002 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, IV.); Koltai András: *Batthyány Ádám, egy magyar főúr a XVII. század közepén*. Győr 2012.

szertant alakítottak ki, így ennek a módszernek az alapvető művei, a módszert követők munkái, mind beszerzésre kerültek Németújváron. Erasmus, Ludovicus Vives, Adrianus Barlandus alapművei mellett a Hadrianus Juniusszal kortárs tudósok munkái szolgáltak a cél megvalósításának alapvető munkáiként. Johannes Murmellius, Petrus Montanus, Georgius Macropedius, Petrus Nannius (Oláh Miklós barátja), Cornelius Crocus, Georgius Macropedius (Joris van Lanckvelt) és Gulielmus Gnaphaeus (1493–1568). Drámák és a humanista moralitásirodalom mesterművei.²⁸

Nem követem végig az össze tantárgy alapműveinek változását, csak példaként említem még azt, hogy Johann Sturm Cicero-szövegekre alapozott módszertana mind a retorika, mind az etika tanításában ugyancsak visszhangot nyert a Batthyány-udvarban. Melchior Junius művei pedig átvezetnek a történeti irodalom és a szónoklattan közös tanításához, hiszen a levélírás módszereinél, vagy éppen a különféle beszédműfajok bemutatásakor valós vagy fikatív történelmi dokumentumok képezték az oktatás alapját. Nem kevés magyar vonatkozású szöveg is szerepelt Junius munkáiban.²⁹

A főúr, Batthyány Boldizsár, ha egy könyv olvasásával végzett, függetlenül témájától, ha már nem akarta újraolvasni vagy tanulmányaihoz használni, a könyvet az iskolának adományozta. Nem feltétlenül iskolai könyveket. Hasonlóan a sok exuláns, aki hálából könyvet adott a befogadást megköszönve, nem az iskolai könyveikkel érkezett. Batthyány Boldizsár a teológiai könyveit is átadta, a 16. század végi protestáns polémiailrodalom egy része így került ide.

És eljutunk addig a kérdésig, amelynek kifejtésekor a legnagyobb különbségről tudunk beszámolni a németújvári és a brassói iskolai könyvtár anyagában. Németújváron a könyvtár a teológiai irodalom változásának naprakész követését tette lehetővé. Nyilván nem a diákok, de a tanárok, az udvari értelmiség, illetve a környék lelkészei, tanítói számára. Sőt a württembergi exuláns Johann Jacob Knaus könyvtárban a szélsőségek, a vallási nonkonformizmus is felbukkan, a rózsakeresztes és weigeliánus irodalommal.

²⁸ Miert, Dirk van: Hadrianus Junius and northern Dutch humanism. In: *The kaleidoscopic scholarship of Hadrianus Junius (1511–1575): northern humanism at the dawn of the Dutch golden age*. Ed. by Dirk van Miert. Brill, Leiden 2011, (Brill's studies in intellectual history, 199) 1–15.

²⁹ Vö. Monok István: Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569–1634. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, Tomus XXI, Fasc. 2(2017), *Tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapjára*. Szerk.: Gyulai Éva. Miskolc 2017, 236–246.

Németújvárt indult – Beythe Istvánnak köszönhetően – a Dunántúli Református és Evangélikus Egyházkerület kialakulása. A konfesszionális helvét irányba való tolodásra párhuzamként jól felvethető a 16. század végi Strasbourg. A strasbourgi akadémia alapítója, Johann Sturm életének végén összetűzésbe került az ortodoxszá váló lutheránus teológusokkal. Kollégája, Johannes Pappus, strasbourgi teológus ellen írott művei éppúgy megvoltak a Vas megyei falu iskolájában, mint Sturm válasza vagy Pappus védőinek, Johann Marbachnak, Lucas Osiandernek vagy Jacob Andreaenek vitairatai az üggyel kapcsolatban.³⁰

A 16–17. század fordulójának legújabb könyvei már nem elsősorban a humanista szellemiség, a latin nyelv és retorika tanításának alpműveire kell figyelniük a könyvanyagban, hanem a teológiai vitairodalomra. Ilyen gazdag polemikus irodalmat csak a lutheránus arisztokrata, Thurzó György könyvtárában láthatunk (katalógusuk 1611-ből ismert).³¹

Petrus Ramus művei megvannak, és főként halála utáni kiadásokban, illetve a vele folytatott vitákkal egybekötve. Johann Piscator, az elzászi református teológus is vitatkozott vele, de főként William Temple (Tempellius). A ramista Fridericus Beurhusius Ramust Melanchthonnal összehasonlító (*dialectica*) műve is forgalomban volt a nyugat-magyarországi falusi iskolában, összekötve Johannes Riger (?–1605) elemzésével. A 16. század második felének másik leginkább meghatározó logikai rendszerének megalkotója Bartholomaeus Keckermann valamennyi alpműve megvolt, ahogy az őt támadó lengyel Adam Goslavusé vagy a quedlinburgi Martinus Titiusé is. De Keckermann nemcsak a logikai munkájával váltott ki vitákat. Nem szélsőséges kálvinizmusa is ellenzőre talált; a Batthyányak iskolájában a jénai Albertus Grawerus ellene írott munkái voltak meg.³²

Végző tanulásként többféle, akár még aktualitások tanulság is kimondhatók. A bezártság, a veszélyeztetett helyzetből – vagy ennek hitéből – adódó óvatosság, valóban zárttá tesz. Nem pusztán gazdaságilag, vagy politikailag, hanem mentálisan és szemléletben is. A többféle szemlélet egymás mellettisége megtermékenyít, nyitottá, innovatívvá fejleszt. Tanulmányomban a Debrecen–Sárospatak,

³⁰ Vö. Monok István: *A németújvári protestáns iskolai könyvtár teológiai arculata.* (előkészületben)

³¹ A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. és a függelék összeáll. Herner János, Monok István. JATE, Szeged 1983, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 505–529.

³² Vö. *Luther and Melancthon in the Educational Thought in Central and Eastern Europe.* Eds. Reinhardt Goltz, Wolfgang Mayrhofer. LIT, Münster 1998. (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung, 10.)

Brassó–Németújvár példájának párhuzamba állítása lehetőségét is felvettem, amely párhuzam abból a szempontból is jó, hogy az egyik kettős kálvinista iskolát tartott fenn, a másik lutheránust (hiszen Németújvár alapvetően lutheránus volt). Debrecen, a hadak országútján élő közösség szigorúan ragaszkodott ahhoz az alaphoz, amelyet a 16. század közepi helvét hitvallású mestereitől kapott. A város és az egyház kemény kézzel és a „hagyományt” szigorúan őrizve kormányzott. Brassó az erdélyi szászság egyik fővárosa a Kárpátok délkeleti csücskében a Tömös-hágó alatt kiteve a keletről betörő hadaknak vagy éppen hatalmát bővíteni szándékozó erdélyi fejedelemnek. Szigorúan őrizték polgáraikat ortodox lutheránusnak, akik megtanultak latinul, sokan magyarul is, de csak szépen, a „hagyományt” őrizve. Értelmiségük messzebbre tekintett, tágabb kulturális horizont mellett is, az iskolai könyvanyagot megőrizték ortodoxnak, archaikusnak.

Németújváron folyton változott a lakosság. Jöttek a menekülő horvátok, jöttek Karintiából, Krajnából, Stájerországból, aztán a nyugati Európából is, amikor ott elkezdődött a harmincéves háború. Mindenki megélni akart, és a főúr vagy éppen a terület szabad királyi városai erre lehetőséget adott. A sokféle, de keresztény gondolkodó erős iskolát alakított ki, heterogén, és folyton megújuló, az oktatás alapjául szolgáló könyvanyagot helyezett el itt.

A reformáció öröksége

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2018

Megjelent a

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

és az Erdélyi Református Egyházkerület

támogatásával

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A reformáció öröksége / szerkesztette: Kolumbán Vilmos József. - Cluj-

Napoca : Editura Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca, 2018

Index

ISBN 978-606-93498-8-5

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

Tartalom

Lektori salutem! (Kolumbán József Vilmos, Gudor Kund Botond).....	5
A reformáció öröksége	
Rácz Emese: A reformáció 1717-es évfordulójára írt vitairatról	9
Benkő Timea: Harmóniás éneklés a reformáció 300 éves emlékünnepe	
Erdélyben	22
Gordán Edina: Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötete	
a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban	36
Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai.....	45
Kolumbán Vilmos József: Az Endemann-per újabb kutatása	65
Kovács Sándor: Egy unitárius értelmiségi életpályája a 17. század	
fordulóján	84
Zsigmond Attila: Adatok Ikafalvi B. János élettörténetéhez.....	95
Bartha Zoltán: A felekezetsváltás aránya a 18. századi erdélyi	
nemesség körében.....	116
Lukács Olga: Protestánsellenes intézkedések az önkényuralom évtizedében	
(1849–1860)	136
Bibza Gábor: Nyomtatott káték a Kárpát-medencében (1538–1711)	147
Sógor Géza: Bullinger hatása Erdélyben diákokkal és lelkipásztorokkal	
való levelezése tükrében.....	153
Nagy Norbert Levente: Régi református egyházi énekek	
a népi emlékezetben	160
Geréb Miklós: A Fiú Isten problematikája Szász Domokos	
prédikációiban	176
Kurta József: Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Theológiai	
Fakultáson (1895–1948).....	186
Berekméri Árpád Róbert: Esperesi vizitációk a Marosi Református	
Egyházmegyében az impériumváltástól 1927-ig	203
Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában.	
Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns	
világszervezetek értekezletein az 1960-as években.....	219
Somogyi Alfréd: Sörös Béla emlékezete	246

Czinke Zsolt: A (cseh)szlovákiai magyar református sajtó története a két világháború között – különös tekintettel a Református Világszemle szerepére.....	254
Hermán M. János: Magyar protestáns menekültek pásztorolása a nyugat-európai államokban 1944-től 1956-ig	266
Hermán M. János: Hatvan éve alakult a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat (1957–2017)	281
Az erdélyi reformáció a misszió és felekezetközi kapcsolatok tükrében Európa és Erdély	
Gudor K. Botond: Az erdélyi római katolikus káptalan feloszlása és az erdélyi reformáció kezdete: a Gyulafehérvári Református Egyházmegye kialakulása	293
Ana Dumitran: A misszió és prozelitizmus között, a protestantizmus sikerei az erdélyi románok körében és ennek lecsapódása a román történetírásban	307
Verók Attila: Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században.....	311
Kolumbán Vilmos József: Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban	324
Bálint Emese: Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában	338
Gróf László: Uri János, Nagykovács szülötte – Oxford halhatatlan tudósa (1724–1796)	354
Feiszt György: Református jelképek a magyar heraldikában a Vas megyei református eklézsiák pecsétlenyomatainak példáján.....	370
Fopkje Ruchama van de Beek: Egyházi kapcsolatok Erdély és Hollandia között holland protestáns szempontból: misszió, ökumené vagy prozelitizmus?	379
Szabó Emília: Felekezetiesség és tudósság. Buczy Emil levelezése Kazinczyval.....	388
Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás századai	
Monok István: Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában.....	411

Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében” A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára	427
Sipos Gábor: Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében.....	438
Verók Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken.....	445
Jan Andrea Bernhard: Ábécédária (ábécéskönyvek) és olvasókönyvek a humanizmustól a reformációig. Az ábécéskönyvek jelentősége a reformatori gondolkodásmód elterjesztésében a 16. századi Európában.....	457
Gudor K. Botond: A nagyenyedi kollégium nemzetközi kapcsolatai a 17–18. században: az újkori református lelkészképzés kihívásai.....	468
Rácz Emese: Tankönyvek a nagyenyedi kollégiumban a 18. század közepén.....	495
Gordán Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei.....	520
Hegyí Ádám: Tárgykultúra vagy könyvkultúra? Református könyves műveltség a Magyar Királyság délkeleti területén a 18. század második felében	544
Szabó Emília: Szépirodalmi kísérletek a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban a zsebkönyvek korában, a nagyenyedi <i>Virágkosár</i>	561
Kovács Kálmán Árpád: A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)	586
Orosz István: Kálvin János és a kamatszedés szabadsága.....	604
Tódor Imre: A felekezeti és a nem felekezeti középiskolát választó tanulók jellemzőinek vizsgálata Hargita megyében	616